

Odkrivanje, raziskovanje in preprečevanje tatvin v samopostrežnih prodajalnah*

Dr. Janez Pečar, — znanstveni sodelavec inštituta za kriminologijo pri pravni fakulteti v Ljubljani

Razvoj trgovine in prizadevanje za boljšo in hitrejšo povezavo med proizvodnjo in potrošnjo sta tudi pri nas privedla do pospešenega ustanavljanja samopostrežnih prodajaln. Tako organizirana trgovina omogoča kupcu, da sam izbira in si tudi sam postreže z blagom, ki je razstavljeno in se mu ponuja samo od sebe. Razmah samopostrežnega prodajanja nam kažejo tile podatki:

Samopostrežne prodajalne v SFRJ¹

Leto	Število prodajaln	Število zaposlenih	Promet v milijonih N din
1962	456	4 583	404,4
1963	532	5 464	550,7
1964	755	7 937	918,4
1965	927	8 441	1361,3
1966	1105	10 655	2381,4
1967**	1318	14 159	2936,8

Potrošnik čedalje bolj zahaja v samopostrežno prodajalno, ki ima nanj poseben psihološki učinek; kupec tu ni pod tolikšnim prodajalčevim nadzorstvom kot v klasični trgovski hiši. Ta okoliščina ima lahko določene posledice, ki se z vidika samopostrežnih prodajaln kažejo v negativnih inventurnih razlikah, do katerih prihaja tudi zaradi tatvin, ki jih store kupci. Vendar inventurne razlike ne nastajajo samo zaradi tatvin kupocev, marveč še zaradi napak pri prevzemu blaga, napak pri tehtanju, napak pri označevanju cen, nezajetega kala, napak pri blagajnah in na posled tudi zavoljo tatvin, ki jih stori osebje posameznih prodajaln.

* Izvleček iz te problematike je bil podan na V. mednarodnem kriminalističnem simpoziju v Moskvi od 17. do 21. junija 1968, ki se ga je udeležil tudi avtor kot član jugoslovanske delegacije.

¹ Statistički godišnjak, leto 1967, str. 223.

Čeprav so začeli prve take prodajalne ustanavljati že prej, imamo izčrpnije podatke o njih le za zadnja leta. Leta 1967 je bilo v SFRJ 1318 tovrstnih prodajaln in sicer v BiH 111, v Črni gori 21, v Hrvatski 382, v Makedoniji 187, v Sloveniji 202 in v Srbiji 415 (iz podatkov zveznega zavoda za statistiko).

Z naraščanjem števila prodajaln pa se veča tudi število kupocev.

Samo v prvem polletju 1967 je bilo v slovenskih samopostrežnih prodajalnah 22 569 650 kupocev ali 154 147 na prodajalno (iz poročila Gospodarske zbornice SR Slovenije).

** Iz podatkov zveznega zavoda za statistiko.

Zato je težko ali sploh nemogoče ugotoviti, kolikšna je škoda, nastala zaradi tatvin, ki so jih storili kupci, in kolikšno je resnično tveganje, kakršno naj utrpi vsaka prodajalna s samopostrežbo. Še najbolj natančen kazalec so pri tatvini zaloteni kupci in vrednost tako najdenega blaga, ki pa v resnici za prodajalno ne pomeni nikakršne škode, saj je dobila blago vrnjeno oziroma plačano. Docela neznano področje so torej razen problematike, ki jo načenjamo, tudi tatvine, ki niso odkrite, vrednost blaga, ki so ga storilci odnesli, in tatovi, ki se skrivajo v temnem polju. To pa so uganke, ki jih ne bo mogoče pojasniti, marveč moremo o njih le domnevati.

Zato so podatki, ki jih danes po svetu prikazujejo kot inventurne razlike, nastale zaradi tatvin, le približni. Različni »dopustni kalok«, ki se navadno izraža v odstotkih skupnega prometa, je le domneva. Ni namreč mogoče popolnoma natanko ugotoviti, kolikšna vrednost blaga je bila »ukradena«, čeprav tudi tu trgovci ponujajo približne odstotke primanjkljaja.

Po nekaterih virih znaša po svetu vrednost v samopostrežnih trgovinah ukradenega blaga od 0,1 % do 1 % skupnega prometa. Po slovenskih podatkih imajo posamezne prodajalne zaradi tatvin od 0,1 do 0,5 % primanjkljaja. Ameriški podatki govore o 0,25 % ali celo manjšem znesku. Domneve kažejo tudi na to, da je tatvin v samopostrežnih prodajalnah več kakor tam, kjer strežejo prodajalci.

1. Nekaj ugotovitev ankete

Poprečna škoda na ugotovljeno tatvino neke ljubljanske trgovine, ki vključuje 33 samopostrežnih prodajaln v Sloveniji in celo drugod, je bila l. 1967 9,93 N din. Če upoštevamo, da pride od skupnega prometa vseh jugoslovanskih samopostrežnih prodajaln na tatvine le 0,25 %, znaša to v letu 1966 5,950.000 N din škode. Če pri tem upoštevamo prej ugotovljeno poprečno vrednost ukradenega blaga, lahko domnevamo, da je bilo v Jugoslaviji leta 1966 v samopostrežnih prodajalnah okoli 599 000 tatvin. Ker večina samopostrežnih prodajaln ne vodi evidenc o tatovih, o vrednosti ukradenih predmetov itd., teh podatkov ni mogoče dokazovati, zato so le orientacijski.

Ker smo hoteli podrobneje spoznati problematiko, o kateri razpravljamo, smo novembra 1967 anketirali vse slovenske samopo-

strežne prodajalne in nekaj izbranih prodajaln iz vseh drugih republik. Za naš namen smo ugotovili:

— Le mekatere prodajalne imajo posebno čuvaja. Menijo, da so »dopolnjevalke blaga« pri odkrivanju tatov uspešnejše kot čuvaji, ki s svojo navzočnostjo psihološko neugodno delujejo na kupce.

— Evidenco tatvin uvajajo šele zadnje čase, ko se omrežje samopostrežnih prodajaln bolj razširja.

— Prodajalne imajo za kritje škode zaradi tatvin vnaprej določen kalo, ki znaša ponekod do 0,5 % skupnega prometa in se upošteva le ob negativnih inventurnih razlikah.

— Največ tatvin je storjenih v gneči, dosti manj pa, če je v prodajalni malo kupcev; začetek in konec obratovanja sta tudi v jugoslovanskih prodajalnah prav tako kriminogena trenutka, čeprav precej manj kot drugod po svetu.

— Najpogostejše kradejo: a) ženske kozmetične predmete, živila, nogavice, tekstil in perilo; b) moški pijače, konzerve, predmete, ki so v zvezi z britjem, mesne izdelke; c) mladoletniki čokolado, bonbone, kekse, igrače; č) otroci največ čokolado in bonbone ter precej manj pecivo in igrače.

— Tatvine so najpogostnejše v hladnejšem letnem času, zlasti pa pozimi. Način oblačenja v tej dobi daje več možnosti za skrivanje predmetov. Več je tatvin tudi ob sobotah in petkih ter ob posebnih dogodkih, ki so v zvezi z migracijo in koncentracijo ljudi, kot so sejmski dnevi, dnevi pred prazniki itd.

— Najbolj udeležena populacija na področju tatvin so gospodinje in mladoletniki, sicer pa so kot tatove v samopostrežni prodajalni zasačili ljudi vseh poklicev, od znanstvenika do sezonskega gradbenega delavca.

— Večina samopostrežnih prodajaln le včasih prijavlja tatvine milici. Približno 13 % prodajaln tega ne stori nikoli, kakih 25 % prodajaln pa tatove redno prijavlja. Na prijavljanje tatvin vplivajo predvsem večja vrednost blaga, neugotovljivost identitete storilca in upiranje prijettju ali izročitvi predmetov.

— Kljub opozorilom organov javne varnosti še vedno nekatera podjetja zaračunavajo storilcem tudi štirikratno vrednost blaga kot neke vrste kazen; višina te »kazni« je odvisna od tega, ali gre za odrasle ali mladoletne osebe, in od presoje glede na socialno ekonomski status storilca. Poleg materialnih obveznosti pa pogosto nalagajo storilcem še nekatere ukrepe moralne narave.

— Več kot polovica odgovorov sodi, da tatvin ni smotno prijavljati pravosodnim or-

ganom, ker imajo prodajalne s tem samo škodo (npr. zaradi pričevanja v zadevi tatvine po čl. 259 KZ, ki jo je prijavil, mora iti poslovodja z Jesenic v Novo Gradiško ali kam drugam ter zgubi zato delovni dan ali dva).

2. Dejavniki, ki pogojujejo tatvine — viktimološki vidik

V klasični prodajalni si kupec ne jemlje blaga sam, marveč mu ga posreduje prodajalec, ki je obenem tudi varuh blaga.

V samopostrežni prodajalni pa prodajalca ni. Blago mora samo opravljati vse tiste psihološke funkcije, ki jih v klasični prodajalni kolikor toliko, poleg vabljalivosti blaga, izvršuje prodajalec. Razloček je še v tem, da ni varuha, ki bi bil takoj pri roki in ki bi neposredno, kot v klasični prodajalni, varoval blago. Prav ta moment daje samopostrežnim prodajalnam poseben viktimološki in obenem kriminogen značaj.

Privlačnost blaga, ki je v ta namen tudi tako pripravljeno, in pomanjkljiva neposredna kontrola, oziroma to, da nadzora (vsaj navidezno) sploh ni, je torej tisto kriminogeno stanje, ki vnaprej determinira vsako samopostrežno prodajalno za potencialnega oškodovanca. Nezavarovano razstavljeno blago venomer deluje kriminogeno, tako da pomeni samopostrežna prodajalna v nekem smislu stanje, v katerem kriminogeni kompleks med prodajalno — kot žrtvijo in množico kupcev — kot potencialnimi storilci traja nepretrgano od začetka pa do konca obratovanja. Pogled na obsežno prodajalno zbuja pri kupcu tudi vtis, da ne bo posebne škode, če bo vzel eno stvar ali dve.

V samopostrežni prodajalni ima vsakdo možnost, da v nalašč v trgovske namene pripravljenem ozračju, ki pa je v bistvu kriminogeno, vzame ta ali oni predmet, ne da bi ga imel namen plačati. Blago samo in situacije, ki včasih niti ne zahtevajo posebnega tveganja, pa so spodbujajoči in pospešujoči dejavniki, ki se jim mnoge osebnosti ne morejo upirati ter so zato pogosto postavljene pred veliko preizkušnjo.

V samopostrežnih prodajalnah se zavedajo tega kriminogenega kompleksa med sabo in kupci, vprašanje je le, ali store potrebne in primerne preprečevalne ukrepe, da bi bile kar najmanj oškodovane in da bi bila njihova vloga pri tovrstni viktimaliteti kar najmanjša.

Zato se na tem področju odpirajo mnoga vprašanja posebnih diagnoz stanja ante delictum in obenem tudi napovedi nevarnosti in opozoril, ki naj bi pomagala odstranjevati kriminogene priložnosti.

3. Psihološki in sociološki problemi

Pogosto ugotavljajo, da koristoljubje kot klasični motiv, ki na splošno velja za tatvine, za tatove v samopostrežnih prodajalnah ne drži v celoti. V sodobni znanosti raziskujejo, zakaj so sicer pošteni ljudje, zelo inteligentni in dobro situirani, nenadoma postali tatovi v samopostrežnih prodajalnah. Tudi izkušnje naših trgovcev kažejo, da kradejo ljudje, ki jim tega nikakor ne bi mogli pripisati glede na njihov socialni status in ugled v družbi. Ta vprašanja danes proučujejo z različnih konstitucionalnih, psihiatričnih, karakterioloških, socioloških, psihoanalitičnih in drugih vidikov, da bi ugotovili osebnostno strukturo ljudi, ki pogosto, vsaj zdi se tako, ne bi mogli imeti razumljivih motivov za tovrstne tatvine.

Večina tatov ni psihiatričen problem, toda poleg tega, da kradejo z avtoritativnih psiholoških nagibov in vedenjskih motenj, nekateri kradejo zato, ker iščejo pozornosti, maščevanja, samokazovanja, samopotrditve, seksualne zadovoljitve ali da si sproščajo impulze sovražnosti.² Osebe, ki kakorkoli trpe zaradi kakšnih duševnih motenj, hitreje preмага neskončno obilje nezavarovanega razstavljenega blaga. Podobno je z ženskami v času nosečnosti, menstruacije, dojenja in klimakterija, s čimer se, kot pravi Klaus-Dietrich Mey, povezujejo razni biološki pojavi, ki vodijo k slabemu počutju in splošni razdražljivosti in to vpliva na krajo.³ Vendar nekatera sodobna raziskovanja niso našla sistematične povezave med ginekološkimi simptomi in tatvinami, čeprav gre v mnogih primerih za koincidenco s seksualnimi funkcijami in npr. zakonskimi razprtijami oziroma navzkrižji s starši, s pojavi osamljenosti itd.⁴ Podobno je še z nekaterimi drugimi biološkimi spremembami, ki vplivajo na duševnost, vključno s puberteto.

Tatvine te vrste prav tako store ljudje s posebnimi sindromi, telesnimi ali duševnimi, kot so npr. kleptomanija, epilepsija, nevroza, kakor tudi psihoastenija, histerija, depresija, hitra razdražljivost, labilnost in infantilnost itd.; menda se kaže, da je med njimi več žensk kakor moških.⁵ Nekateri štejejo tatvine v prodajalnah sploh za tipičen ženski delikt.

² Ordway J. A.: »Successful« Court Treatment of Shoplifters, *Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science* 1962 Vol. 53, str. 344—347.

³ Klaus-Dietrich Mey: *Ladendiebe, Kriminolistik* 1966 št. 6 str. 312.

⁴ Gibbens and Prince: *Shoplifting, Excerpta criminologica* 1962/2 str. 128.

⁵ Sanz Heredero and Vicento Tolosa: *Thefts in Department Stores, Excerpta criminologica* 1961/5.

Gibbens razločuje štiri skupine tatov v prodajalnah: poklicne tatove; najbolj navadne tatove, vključno z otroki, ki imajo sorazmerno preproste motive in so hitro zapeljani; skupino žensk srednjih let dobrega značaja, ki nimajo prave potrebe po tistem, kar kradejo; kleptomane in fetišiste.⁶ Težko je reči, da bi našli poklicne tatove v samopostrežnih prodajalnah, vsaj znani podatki ne govore temu v prid. Tudi kleptomanija in fetišizem, ki sicer obremenjujeta zelo ozek krog ljudi, nista bila ugotovljena v naši kriminalistični praksi v tolikšnem obsegu, kot se to navadno domneva. Laže bi tatvine v naših samopostrežnih prodajalnah pripisali drugi in tretji skupini. V tretjo skupino uvršča Gibbens tatove z nenavadno duševno napetostjo, strahom in depresijo. Sem prištevajo ljudi, za katere je ukraden predmet simbolične ali praktične vrednosti, nikakor pa tveganje ne ustreza njegovi vrednosti.

S sociološkega vidika kažejo tatovi v samopostrežnih prodajalnah socialno neprilagoditev določene vrste oziroma družbeno neprilagojenost, ki se izraža v antisocialnem dejanju tatvine majhne vrednosti. Tatvine mnogih so lahko pogojene tudi z njihovim okoljem, kjer ta dejanja morda sodijo med življenjske navade.

4. Kriminogene situacije v samopostrežnih prodajalnah

Posebej prirejeno in večidel nenadzorovano ponujanje blaga ustvarja situacije, ki psihično vplivajo na vedenje kupcev oziroma vsaj na določen del. Obilju vabljivih predmetov in pomanjkanju kakršnikoli zavarovalnih ukrepov ali ovir se marsikateri sicer pošten kupec ne more upreti. Ker potencialni storilci občutijo, da je zaradi pomanjkljivega nadzora tveganje izredno majhno ali ga sploh ni, se večinoma impulzivno odločijo za tatvino.⁷

Take kriminogene situacije so npr. tele:

— Velike količine lepo pakiranega in nakopičenega blaga in njegova narava vabijo.

— Nenavzočnost kontrolnega osebja, gneče oziroma tudi prazne prodajalne delujejo kriminogeno.

— Negativno vplivajo velike oziroma razsežne prodajalne ali nepregledni trgovski lokali, neprimerne prodajne gondole in nepregledni kareji.

⁶ Gibbens: Referat na četrtem kriminološkem kongresu v Haagu, leta 1960, na temo: Theft in Department Stores.

⁷ Primerjaj: Debuyss, Lejour et Racine: *Petits voleurs de grands magasins, Bruxelles* 1960, str. 100.

— Prostorji z obsežnimi koti, nepotrebni pritliklinami in mrtvimi koti zavajajo h kraji.

— Nepreglednost razstavljenega blaga, ki zbuja občutek nereda, vpliva negativno.

— Nesmotno prirejene in previsoke police z razstavljenim blagom onemogočajo pregled nad dogajanjem kakor tudi spontano kontrolo kupca nad kupcem.

— Nepazljivost prodajnega osebja oziroma kontrole (v naši anketi so nekatere prodajalne posebej poudarjale prav to) je tudi kriva tatvin.

— Čakanje pred blagajni omogoča in izziva skrivanje predmetov.

— Prodajno osebje zanemarja možnost, da bi ugotavljalo lokacijo ukradenega blaga, zlasti tistega, ki najbolj izziva, glede na njegovo razporeditev, uporabnost in vrednost ter v tem pogledu opušta in zanemarja preprečevalne ukrepe z odstranjevanjem priložnosti.

— Nekatere prodajalne ne store prav ničesar, da bi kupec sploh pomislil, da ga lahko kdo, čeprav diskretno, opazuje. Ta občutek, ki pa ne sme povzročiti suma, da je kupec nenehno nadzorovan oziroma potencialno osumljen, je lahko za mnoge ljudi pomemben psihološki učinek.

— Ponekod jim sploh ni do ugotavljanja tatvin.

— Prodajno osebje je večinoma v tem strokovno neusposobljeno (kar povzroča tudi nepredvidnost, napadalnost, sumničenje ali nekorektnost do kupcev).

5. Fenomenologija tatvin

Pri tatvinah so regionalni razločki, ki jih pogojuje človeška ekologija in s tem v zvezi kolikor toliko tudi socialna stratifikacija. Čas in prostor sta pri tem pomembna dejavnika, ki skupaj z okoliško populacijo vsake samopostrežne prodajalne vplivata na pogostnost tatvin blaga najrazličnejših vrst. Obenem pa ni mogoče zanemariti še drugih okoliščin, kot so npr. turizem, migracija in selitve delovne sile sploh, ekonomski ukrepi, bližina šol itd.

Ponekod ugotavljajo, da se število tatvin poveča, ko se v bližini prodajaln začne gradbena sezona, in prav tako takrat, ko sezonski delavci odhajajo. Drugod povezujejo povečano število tatvin z gospodarsko reformnimi ukrepi, pri čemer so zlasti narasle tatvine prehrambenih predmetov.⁸ Nekatere novo ustanovljene prodajalne v manjših mestih se pritožujejo, da je pri njih večina zaloteni tatov iz okoliških ruralnih območij, ne pa iz

⁸ D. Hudobivnik: Dolgi prsti v samopostrežbah, Ljubljanski dnevnik, 19. oktober 1965, str. 7.

mesta samega; to bi nekako podpiralo trditev, da »se prebivalstvo ekonomsko slabše razvitih krajev močneje nagiba k tatvinam«.⁹

Precej prodajaln ugotavlja, da so tatvine najpogostnejše, kadar je gneča, drugje zopet, kadar je ni, posebno pa jih je dosti neposredno po začetku in pred koncem obratovanja, ko prodajno osebje ni tako pozorno itd. Vsi pa se izredno boje množičnega prihajanja otrok in mladoletnikov ob najrazličnejših priložnostih in sploh okoliščin, ko v samopostrežne prodajalne prihajajo mladi ljudje v skupinah. Skoraj za vse prodajalne pa je značilno, da je največ težav s tatvinami prva leta potem, ko jih odprejo, pozneje pa tovrstne tatvine pojenjujejo. To zopet morda kaže na to, »da se večina ljudi potem, ko asimilira določene nove kulturne vplive, ne nagiba več toliko k tatvinam.«¹⁰ Gibbens ugotavlja tudi, da migranti, turisti itd. raje krađeje kot člani skupnosti, na katere območju je prodajalna.

Sumljivi so zlasti takile kupci:

— Ljudje z velikimi ročnimi torbami, nakupovalnimi torbami, šolskimi torbami, z dežniki, mrežami, s paketi, ljudje v plaščih z velikimi žepi itd., čeprav dajejo predmete v košarice ali v vozičke. Predmete lahko na prikladnem kraju skrivajo v obleke ali drugam.

— Mladoletniki in odrasli brez nakupovalnih košaric.

— Ženske z otroki v vozičkih, ki skrivajo predmete pod otroke ali pod odejo, in invalidi.

— Ljudje v skupinah, v katerih lahko nekateri opazujejo dogajanje okoli sebe, drugi pa krađeje.

— Ljudje, katerih pozornost ni obrnjena toliko na blago, marveč na okolico, zlasti na trgovinsko osebje ali navzoče kupce, pri čemer iščejo in čakajo najugodnejši trenutek za krajo.

— Ljudje, ki nedolžno drže z eno roko košarico ali potiskajo voziček, medtem ko z drugo urno in skrivoma potiskajo blago v skrivališča na sebi.

— Ljudje, ki se posebej oblačijo tako, da bi lahko skrivali predmete, kot npr.:

— v plašče s skrivnimi notranjimi žepi;

— v plašče s prerezanimi žepi, skozi katere lahko vtikajo predmete, plašč pa jim tudi koristi kot ščit ali zakrivalo;

— v hlače, ki so stisnjene okoli nog pod kolena ali gležnji, tako da obdrže predmet, ki se spusti vanje ob pasu;

⁹ Ball, John C.: Delinquent and Nondelinquent Attitudes toward the Prevalence of Stealing; Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science 1957, str. 259—274.

¹⁰ Prav tam.

— v oblačila, ki so prirojena tako, da se lahko nameste predmeti med stegna, pod pazduho, znotraj hlač, v rokave ali prsnik;

— v posebna oblačila s kavliji za pasom, pod predpasniki ali pod srajco oziroma bluzo;

— v oblačila s posebno pripravljenimi rokavi, ki se znotraj zapirajo s skrivno zadrgo itd.¹¹

Nekateri kradejo tudi tako, da predmetom spreminjajo cene, oziroma napisni listek s ceno manj vrednega blaga prilepijo na dražji predmet.

Oblačijo ukradena oblačila ali celo več oblačil naenkrat.

Če storilce zalotijo, se izgovarjajo, da so predmete, ki jih imajo pri sebi, kupili v drugi prodajalni, ustrezní paragonski blok pa so izgubili itd.

6. Preprečevanje tatvin

»Samozaščita« je najpomembnejše načelo preprečevanja tatvin v samopostrežnih prodajalnah. Iz nje pa izhajajo tudi najrazličnejše negativne okoliščine oziroma celo nezakonitosti, prav zato, ker je samozaščita prepuščena skoraj v celoti posameznim skupinam ljudi oziroma gospodarskim organizacijam. Legitimni organi socialne kontrole zaradi »bagatelnosti drobiža« le redkeje posegajo v samopostrežno prodajalno. Zato prodajalec čuti (pravilno ali nepravilno), da se mora pred tatvinami obvarovati predvsem sam, da ne bo materialno oškodovan.

Preventivne ukrepe v samopostrežni prodajalni je mogoče razvrstiti v skupine, ki zadevajo:

— lokacijo in razvrstitev oziroma razmestitev blaga;

— osebje v samopostrežni prodajalni;

— uporabo preprečevalnih pripomočkov in

— vzgojne ukrepe za kupce.

a) Lokacija in razmestitev blaga

— Pri vsakem načrtu za gradnjo samopostrežne prodajalne bi moral sodelovati tudi strokovnjak za kriminalno preventivo oziroma bi moral nanjo misliti že arhitekt.

— Razdelitev prostorov in razmestitev opreme morata omogočati kar največjo preglednost.

— Red v prodajalni mora nenehno zbu-
jati občutek discipline in nadzora.

— Drobni in dragocenejši predmeti naj bodo razmeščeni v bližini blagajn.

— Police z blagom ne smejo biti višje od višine oči.

¹¹ Shoplifting, Chicago Police Department, Training Bulletin, Vol. III, No 49, 3. Dec. 1962.

— Pakirano blago se mora dobro zapirati, da ni mogoče vlagati vanj ukradenih predmetov (kontrola pri blagajni).

— Vrednost oziroma cene in število kosov morajo biti vidno zabeleženo na vsakem ovitku oziroma zavitku.

— V vsaki samopostrežni prodajalni morajo vedeti, kako je razstavljeno blago najlaže nadzorovati.

b) Osebje v prodajalnah

— Šolanje osebja za preprečevanje tatvin in za odkrivanje tatov so z velikimi uspehi uvedli v ZDA¹², v Zahodni Nemčiji in tudi drugod (deloma tudi pri nas z redkimi tečaji, toda večinoma brez sodelovanja organov javne varnosti). V nekaterih državah opravlja tovrstno šolanje policija brezplačno.

— Ponekod samopostrežne prodajalne izmenjavajo sezname nezaželenih kupcev (pri tem seveda ne sme priti do »izgona« iz prodajalne ali prepovedi vstopa, marveč le do povečane budnosti).

— Večje samopostrežne prodajalne nameščajo posebno nadzorno osebje ali hišne detektive (vprašanje je, ali je bolje, da nadzorovalca javnost pozna že po tem kako ogleduje kupca, kar je temu pogosto vsiljivo, saj se čuti nadzorovan, ali pa je morda učinkoviteje in za kupce primernejše, če to opravlja prodajno osebje med delom). Nekatero prodajalne v tujini nameščajo iz psiholoških razlogov za »opazovalke« samo ženske (npr. Mi-gros — Švica).

— Osebje se mora naučiti pozorno opazovati ljudi (izkušnje kažejo, da so »stalne stranke« zanesljivejše kot priložnostni kupci).

— Kadar je promet izredno velik in se pred blagajnami ustvarjajo gneče, si v prodajalnah pri blagajni pomagajo s pomožnim osebjem, ki kupcem zavija in zлага predmete, pri tem pa jih tudi uspešno nadzoruje, ne da bi se kupci tega zavedali.

— Osebje naj se razločuje od kupcev z uniformiranimi delovnimi oblekami in s posebnimi znaki prodajalne. Med obratovanjem naj dosledno opozarja kupce na uporabo košaric ali vozičkov.

c) Uporaba nekaterih tehničnih pripomočkov

Ponekod uporabljajo:

— skrite televizijske kamere,

— skrite opazovalnice z odprtiniami,

— privzdignjene pulte oziroma pisarne, da je lažje obvladovati prodajni prostor,

— pravilno razsvetlavo brez senc in temnih mest, prijetno glasbo in občasna obzorna opozorila po mikrofону,

¹² Npr. Rochester »Clinic« Proves Helpful in Shoplifting cases, FBI Law Enforcement Bulletin, Washington June 1960.

— zrcala za odpravo mrtvih kotov ali za ustvarjanje psihološkega učinka (namesto zrcal uporabljajo celo stekla, prozorna samo z ene strani),

— avtomate za izključno prodajo majhnih ali dragocenejših predmetov.

č) Vzgojni ukrepi za kupce

Število tatvin je odvisno od kupcev. Zato tudi njim posvečajo pozornost z ustrežno vzgojo, pri čemer je zainteresirana zlasti policija. Vendar se zdi, da je bolje dajati prednost odkritemu nadzoru kot takšnim ukrepom, ki jih izvajajo skrivoma in v zasedah. Pogosto so mnogi ukrepi tudi neokusni in preveč očitno kažejo nezaupljiv odnos trgovine do kupcev. Tako uporabljajo npr. takele ukrepe:

— Pred vstopom v prodajalno je treba oddati plašče in površnike, torbice in drugo prtljago v brezplačno garderobo (ponekod v tujini mora tudi prodajno osebje oddajati denarnice in prtljago nadzornemu osebju).

— V prodajalne nameščajo opozorilne napise oziroma letake (ki vznemirjajo večino poštenih kupcev).

— Na pozornost pred tatvinami opozarjajo po zvočniku.

— V opozorilo drugim razobešajo na vidna mesta sezname zalotениh tatov.

— Imena tatov objavljajo v lokalnem časopisju ali jih sporočajo delovnim organizacijam, kjer so zaposleni.

— Imena mladoletnih tatov sporočajo šolam.

Večina takih in podobnih ukrepov, ki naj vzgajajo javnost, je brez pravega socialno pedagoškega učinka. Zaradi nestrokovnosti in drugih okoliščin so v škodo tudi prodajalni. Zato so lahko neprimerni ne le, ker izražajo nezaupanje do kupcev, ampak prav tako kažejo nizko stopnjo kulturnih norm in agresivnost okolja, iz katerega so izšli.

7. Odkrivanje tatvin in postopek s storilci

Glede na specifičnost poslovanja samopostrežnih prodajaln je nujno, da je »samozашčita« pretežna oblika preprečevanja tovrstne kriminalitete. Ugotavljanje škode, povzročene s tatvinami, omogočajo šele inventure blaga, ki pokažejo inventurne razlike oziroma primanjkljaj. Kolikor je poslovanje prodajnega osebja v redu in pošteno, je morda mogoče inventurne razlike večinoma pripisati nepoštenosti kupcev, sicer pa so vzroki primanjkljaja tudi zunaj tega področja.

Osebje prodajaln mora odkrivati tatove, ker ni drugega organa, ki bi se ukvarjal s tem, razen tega pa je po intencijah zakonodaje dolžno ravnati s premoženjem z vednostjo dobrega gospodarja. Ta skrb vključuje

tudi varovanje premoženja in odkrivanje tatov. Za to področje je prodajno osebje, vsaj pri nas, premalo ali skoraj nič usposobljeno.

Organi javne varnosti nastopajo kot fizična sila večidel le na posebno intervencijo prodajnega osebja, čeprav jim je po drugi strani ponekod mogoče priznati vlogo organizatorja kriminalne prevencije te vrste. Toda to se dogaja le redkeje. Večina podatkov namreč kaže, da je reševanje problemov v zvezi s temi tatvinami le preveč prepuščeno samo prodajnemu osebju.

Odkrivanje tatvinskih kupcev je obenem najbolj učinkovita kriminalna prevencija, čeprav ima predvsem represiven značaj. Zastrahovalnega učinka najbrž ni mogoče zanikati. Toda ugotavljanje tatvin je odvisno le od dobrega opazovanja in od ustreznega ukrepanja. Za vse to pa je, tako kaže, vse premalo zanimanja, pa tudi časa in sredstev. Poleg tega večina osebja v samopostrežnih prodajalnah sodi, da je dosti bolje delati, kot pa morebiti čakati pred sodišči kot priča, zastopnik oškodovanca itd. Zatorej ni čudno, da se ovadbe pravosodnim organom z vidika trgovine obravnavajo kot čista izguba.

Ker v samopostrežnih prodajalnah navadno ni organov javne varnosti, čeprav gre v velikih »supermarketih« za velikansko koncentracijo prebivalstva z izredno migracijo (ki je ponekod celo večja kot na avtobusnih in železniških postajah, v pristaniščih itd.), nevarovano blago pa pomeni kontinuirano predeliktualno stanje, morajo torej tatvine odkrivati nestrokovnjaki.

Izkušnje kažejo, da je udeležba pripadnikov javne varnosti pri odkrivanju in raziskovanju tatvin v samopostrežnih prodajalnah precej redkejši pojav kot pri drugih vrstah premoženjske kriminalitete. Vzroki zato so v suverenosti prodajnega osebja na tem področju, zakaj s prijetjem sta znana storilec in obseg tatvine; sledov ni ali so sploh nepotrebni in jih zato ne iščejo; ukradeno blago je vnjeno in pri znanih storilcih ni neposredne škode, neznanе tatvine pa so v temnem polju in se z njimi nihče ne ukvarja.

Kljub temu pa je vendarle v mnogih primerih potrebna v samopostrežni prodajalni intervencija miličnika. To se navadno dogaja, kadar se kupec upira prijetju ali legitimiranju ali kadar vrednost prikritega blaga presega določeno mejo. Miličnik naj bo pozoren predvsem na tele okoliščine:

— pozorno naj posluša prijavitelja in zbere vse informacije o dogodku, zlasti o času in kraju dejanja, načinu storitve, predmetih in njihovi vrednosti (če je to znano), imenih očitvidcev itd.;

— legitimira naj osumljenega kupca in opravi v navzočnosti prič osebno preiskavo,

upoštevajoč zakonite predpise in napotila stroke;

— sestavi naj zapisnik o osebni preiskavi, ki ga podpišejo priče in zastopnik oškodovanca, kateri je spet prevzel ukradene predmete, razen če jih je nepoštenu kupec voljan plačati;

— ugotovi naj po najkrajši poti, ali ne gre v konkretnem primeru za osebo, ki je v čem drugem zanimiva za službo javne varnosti (tiralica, poostreni nadzor, žepar, znan trgovinski tat, povratnik itd.);

— počaka naj z osumljencem na morebitno obvestilo starešine, ali preiskovalnega sodnika, kaj storiti z njim;

— prepriča naj se, ali so zbrani vsi podatki in pojasnjene okoliščine za kazenski pregon osumljenca oziroma ali so razlogi zato, da ga pridrži;

— če so razlogi za to, da osumljenca pridrži, se miličnik ravna po ukazih starešine ter storilca brez hrupa in zburjanja pozornosti odpelje iz samopostrežne prodajalne;

— poskrbi naj za ovadbo zoper znanega osumljenca;

— kolikor gre za mladoletno osebo ali otroka, ravna miličnik s potrebno obzirnostjo in taktom ter o zadevi obvesti pristojno enoto javne varnosti za mladoletno prestopništvo.

8. Kriminalno politična vprašanja

Ob tatvinah v samopostrežnih prodajalnah in neustrezni družbeni reakciji zoper nje se načenja nekaj kriminalno političnih vprašanj, ki izhajajo predvsem iz splošne nezainteresiranosti za tovrstni »majhni«, pa vendar glede na osebnosti storilcev lahko zelo komplicirani kriminal.

Postopek z odkritimi tatovi je večinoma prepuščen osebju samopostrežnih prodajaln. Mnoge med njimi imajo evidenco odkritih tatov, druge spet ne, nekatere pa se zanimajo le za odrasle storilce. Ker prodajno osebje ne vidi v organih socialne kontrole ustreznega zaščitnika¹³, se loteva poleg odkrivanja tatov tudi izrekanja določenih sankcij in si tako jemlje oblast, ki gre le pravosodnim organom. Tako npr.:

— prijavljajo otroke šolskim vodstvom ali staršem ali jih po prijettju zastrašujejo. V šolah o tatvinah ponekod javno razpravljajo;

¹³ Izjave nekaterih poslovodij: »Ne strinjam se s prijavljanjem pravosodnim organom, ker ničesar ne ukrenejo, jaz pa izgubljam delovni čas.«

»Če prijavimo tatvino, se mi bolj mučimo kot storilec. Po štirikrat je treba iti na zaslišanje, na koncu pa je tat oproščen, jaz pa sem med tem časom zapustil prodajalno na razpolago tatovom.«

— obveščajo organizacije, pri katerih so zaposleni prijete tatovi, ali pa pošljejo obvestila o tem kar na dom;

— kaznujejo osebe, ki jih zalotijo pri tatvini, s tem, da jim glede na njihov socialno ekonomski status in druge okoliščine zaračunavajo večkratno vrednost blaga, ki so si ga storilci hoteli prilastiti;

— nalagajo ljudem različna opravila, jih zasmehujejo ali sploh z njimi žaljivo ravnaajo;

— prepovedujejo zalotenim storilcem vstop v prodajalno ali zahtevajo od njih da v prihodnje nakupujejo samo v njihovi prodajalni itd.

Primeri zviševanja cen, plačila zneska za dobrodelne namene, globe v korist prodajalne oziroma osebja, ki je tatu prijelo, metode diskreditiranja, osramotitve itd., še vedno niso redki pojavi. Lahko pa vodijo tudi v najrazličnejše oblike izsiljevanja tja do materialnega ali celo spolnega zlorabljanja prijatih osumlencev. S tem v zvezi pa se pojavlja vprašanje pravne varnosti zasačenih storilcev, ki so na milost ali nemilost prepuščeni maščevanju prodajnega osebja, ki je odgovorno za inventurne razlike oziroma primanjkljaj.

Odgovornost kolektiva ali prodajalca za škodo sili v različne oblike nagrajevanja osebja za odkrivanje tatov. Tako npr. obljublajo prodajalcem do 30 % vrednosti ukradenega in odkritega blaga, dan dopusta za prijete tatu itd.

V zadnjem času pa je na posameznih delovnih mestih in v enotah v mnogih samopostrežnih prodajalnah določena višina dopustnega poslovnega rizika (primankljaja) glede na prodajne razmere. Gre za razpon od 0,50 % do 1,10 % doseženega prometa. Če je primanjkljaj večji, se za ugotovljeno razliko zmanjša dohodek prodajalcev, če pa je primanjkljaj manjši, pripade pozitivna razlika v njihov osebni dohodek. Strah za svoj dohodek in misel na dodatni vir zaslužka z odkrivanjem tatov pa pogosto privajata prodajno osebje do agresivnosti, do nekorektnega ravnanja z obiskovalci in splošnega sumničenja kupcev tako daleč, da mnogi ljudje ne prenašajo sumljivih pogledov in oprezovanja in se zaradi tako ustvarjene »kleptofobije« ogibajo samopostrežnih prodajaln.

Organi kazenskega pravosodja tu pa tam sicer načenjajo ta vprašanja skupno z ustreznimi zbornicami, toda doslej se jim še ni posrečilo zaježiti domiselnosti samovoljnega ukrepanja prodajnega osebja, ki ravna s tatovi, zlasti še z otroki, nestrokovno in povsem nezakonito.

Pri nas je sprejeta praksa, da je tatvina dokazljiva, ko je kupec šel mimo blagajne in vzete ga blaga ni plačal. Misel o goljufiji ali

celo zatajitvi v tem pogledu ni prišla nikoli na površje. Tudi pojem dovršitve tatvine ni bil nikoli dvomljiv, čeprav se zaradi posebnega kazensko-pravnega varstva blaga v samopostrežni prodajalni po svetu še vedno razpravlja o tem, da je morda kupec storil tatvino že, ko je predmet skrnil npr. v obleko. Ta vprašanja pravosodnim organom niso delala preglavic. Dosti težje je določiti objektivno merilo, ki naj bi ga upoštevali pri pregonu storilcev. Zdi se, da je pri tem najpomembnejša le vrednost ukradenega blaga (ki pa je ob prijetju vrnjena ali plačana, kar tudi pri organih pregona povzroča domneve o potrebnosti ukrepanja zoper tatove v teh primerih).

Najmanjša vrednost blaga, po kateri naj bi tatvine začeli sodno preganjati, je bila v bližnji preteklosti 5,00 N din, nato 20,00 N din, o čemer so se dogovorili pravosodni organi z ustreznimi republiški organizacijami za trgovino oziroma z gospodarsko zbornico. Samopostrežne prodajalne pa so se same ali z lokalnimi pravosodnimi organi odločile ponekod že za 30,00, drugje zopet za 50,00 N din. Nekatere pa tatvin sploh ne prijavljajo, zaradi izgube časa, zaradi malodušja nad uspehom pregona ali celo zaradi nezaupanja v pravičnost izrekanja kazenskih sankcij.

Da javna tožilstva in sodišča ne bi bila preveč obremenjena z ovadbami zaradi tovrstnih tatvin in da bi lahko preganjali res tiste tatove, za katere je »to umestno in smotno«, so se npr. v Sloveniji dogovorili, da vse ovadbe samopostrežnih prodajaln zbirajo postaje milice, ki naj ovadbe z manj kot 20,00 N din, po zadnji noveli KZ je ponekod ta določena vsota 50,00 N din, škode posredujejo javnemu tožilstvu le takrat, kadar gre pri istem storilcu za ponovljeno dejanje. Tako dobivajo organi pravosodja od obilice kaznivih dejanj le majhno število ovadb, izrečene kazenske sankcije pa so še redkejše.

Podatki samopostrežnih prodajaln kažejo, da se mnogi tatovi zavedajo neučinkovitosti odkrivanja, pregona in kazenskih sankcij in kradejo v različnih prodajalnah. Tako nastaja pri tatovih zavest in občutek varnosti in razmeroma prostih rok, pri trgovskem osebju pa malodušje, nemoč, srd in nezaupanje v pravosodje.

Sklep

Vrednost večine predmetov pri ugotovljenih tatvinah v samopostrežnih prodajalnah je v resnici majhna, toda nevarnost pojava je v njegovi množičnosti (po nekaterih virih je odkritih le 5 % tatov — glej npr. dr. Heinrich Tegel: Diebstahl in Selbstbedienungsläden, Illustrierte Rundschau der Gendarmerie, Fe-

bruar 1962, str. 10) in v razmeroma slabem zanimanju zanj. Organi kazenskega pregona bi morali prevzeti nenehno iniciativo za obravnavanje tovrstnega kriminala in je ne bi smeli prepuščati trgovinskemu osebju, zlasti ne, kolikor gre za vprašanja kriminalne politike. Zato bi morala biti poleg ustrezne »samozaščite« samopostrežnih prodajaln izvedena taka organizacija doslednega prijavljanja tatov, ki bi omogočala pregled nad njimi in pravilno selekcijo pregona nepoštenih kupcev. Omejevanje tovrstnih tatvin pa je zapleteno področje še posebno zato, ker načenja vprašanja prodajnih tehnik in uspeha prodaje, zaradi česar so ukrepi lahko zelo limitirani.

Položaj, v katerega prihajamo zaradi ugotovljenih pojavov, nakazuje, naj bi imeli organi javne varnosti na tem področju, na katerem odpovedujejo tradicionalne metode kriminalistike, nekaj nalog med njimi zlasti:

— ugotavljanje preddeliktnih situacij v samopostrežnih prodajalnah in opozarjanje trgovinskih organizacij na take situacije, ki imajo viktimološki in preventivni pomen;

— proučevanje opazovalnih tehnik, ki naj prispevajo k ugotavljanju tatov oziroma odkrivanju tatvin; že četrti kriminološki kongres v Haagu je ugotovil, da je »šok« prvega stika tatu s policistom lahko zelo »zdravilen«;

— organiziranje vzgoje prodajnega osebja pri preprečevanju tovrstne kriminalitete v sporazumu s pristojnimi organizacijami za trgovinska vprašanja in ob sodelovanju z njimi;

— skrb za dosledno prijavljanje odkritih tatov in onemogočanje samovoljnega ukrepanja prodajnega osebja zoper nepoštene kupce, ki so pogosto glede na svoje strukture osebnosti zelo problematični in jih je treba obravnavati strokovno;

— poročanje o tovrstnih problemih organom lokalnih skupnosti, da bi se vprašanja etike in morale ter še posebej premoženjske kulture pogosteje obravnavala v tistih stratumih prebivalstva, kjer je to najbolj potrebno, zlasti pa v šolah itd. Otroci so namreč številni storilci tovrstnih tatvin. Ugotovljeno pa je, da so bili vsi povratniki nekoč majhni tatovi in da je največja investicija pri preprečevanju kriminalitete zatiranje mladinskega prestopništva.

Naloge kriminalistične službe torej niso toliko v neposrednem odkrivanju tatvin v samopostrežnih prodajalnah, marveč v organizaciji in napredovanju tega boja, pri čemer naj prodajno osebje le sodeluje, ne pa vodi. Pobuda kriminalistične službe je potrebna toliko bolj zato, ker gospodarski razvoj nakazuje razširjanje samoprodajnega omrežja. Iz-

kušenj z Zahoda, od koder je prišel tak način prodaje, in tamkajšnjega ravnanja z nepoštenimi kupci ni mogoče dosledno posnemati, še posebno zato ne, ker lastnik potrošnih dobrin v samopostrežni prodajalni pri nas ni zasebnik.

Literatura:

Analiza poslovnih rezultatov samopostrežnih prodajaln v SRS v prvem polletju 1967, Gospodarska zbornica SRS, služba za tržišče, Svet za trgovino.

Debuyst Chr. Lejour G. et Racine A.: Petits voleurs de grands magasins, CEDJ — Bruxelles 1960.

Gibbens T. C. N. and Prince Joyce: Shoplifting, Excerpta criminologica 1963, št. 2, str. 123—131.

Henting, Hans von: Zur Psychologie der Einzeldelikte, Tübingen 1954.

Hudobivnik P.: Dolgi prsti v samopostrežbah, Ljubljanski dnevnik 19, oktobra 1965, str. 7.

Javno tožilstvo LRS, Tatvine v samopostrežnih trgovinah, Ktr 1548/61.

Kaufman Ilija: Samopostrežba, njen pomen in prednosti, ciklostiran izvod Centra za napredek trgovine in embalaže pri Gospodarski zbornici za SRS — Ljubljana.

Klaus — Dietrich Mey: Ladendiebe, Kriminalistik 1966/6, str. 308—314.

L.: Diebstähle in Selbstbedienungsläden, Kriminalistik 1960, št. 7, str. 330.

Loitz Rolf: Ladendiebstähle, Kriminalistik 1965, št. 11, str. 587.

Ordway John A.: »Successful« Court Treatment of Shoplifters, The Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science 1962, Vol. 53, str. 344—347.

Pečar Janez: Majhne tatvine v samopostrežnih trgovinah, Naši razgledi, leto 1962, št. 6.

Shoplifting, The Chicago police Department, Training Bulletin, Vol. VI, Number 40, 11 October 1965.

Sutherland Edwin H.: The Professional Thief, The University of Chicago Press, Chicago 1937.

Tajništvo za notranje zadeve OLO Ljubljana: Poročilo o storilcih tatvin v samopostrežnih trgovinah, št. 02/3-S-319/6-62.

Tegel dr. Heinrich: Diebstahl in Selbstbedienungsläden, Illustrierte Rundschau der Gendarmerie, Februar 1962, št. 2, str. 10—14.

Tegel dr. Heinrich: Le vol dans les grands magasins: Revue internationale de police criminelle, Janvier 1962, No. 160, str. 228—231.

Tegel dr. Heinrich: Der Ladendiebstahl als internationales Problem, Kriminalistik 1962, št. 3, str. 124—128.

Theft in the Department Stores, 4th International Criminological Congress The Hague 1960, str. 214—237.

Prevention and Detection of Thefts in Self-service Shops

by Janez Pečar, Ll. D. Scientific Research Worker, Institute of Criminology, University of Ljubljana

People are becoming very frequent customers of self-service shops and this may have on them a special psychological effect. By extending the network of such shops, the number of apprehended dishonest customers increases. But, there are also some fields completely unexplored: undetected thefts, the value of goods stolen, the dark number. Because of their criminogenic atmosphere the self-service shops are constantly potential victims exposing themselves to victimization and many of them without doing anything to diminish their provocative role.

Though offenders in self-services are today being analyzed by constitutional, psychiatric, sociological, psychoanalytic, and other aspects in many a country, such analyses have been in Yugoslavia completely neglected. Personnel in sales and — from time to time — also police have made statements about criminogenic situa-

tions and the phenomenology of thefts, and sometimes they have also reacted against such thefts, but this is actually all that has been achieved.

»Self-protection« is the most important principle in self-services. This involves different kinds of illegality in the apprehension of dishonest customers. Social control agencies seldom intervene. Therefore, the sales personnel feel obliged to protect themselves from material damage. But, prevention as well as »self-protection« are still not sufficiently provided for and should take into account the following: right location and distribution of the goods, training of personnel, use of technical preventive means, but, above all, adequate education of people — especially children and juveniles.

In most cases, the value of the goods stolen is relatively small, but the danger of the pheno-

menon lies in the large number of cases and in the small interest in it. Because of the specific features of these thefts (e. g.: there are no traces of the offender; in cases of immediate apprehension the offender as well as the extent of the theft is known at once; nobody pays any attention to unsolved cases) traditional criminalistic methods can not be applied. Therefore, the role of the police must be a special one. They would

have to detect predelictual situations, to analyze observation technique, to organize the training of sales personnel, to denounce thieves, and to inform local authorities about these problems. Their duties are not so much connected with direct detection of offenders but with organization and improvement of these endeavours. The personnel should rather cooperate than lead the whole action.